

IN-FOCUS:

કોવિડ-19, અનિશ્ચિતતા, અસહાયતા અને ભારતમાં

પુનરુત્થાન (રિકવરી)

ભારતમાં અસમાનતા, અસહાયતા અને કોરોના મહામારીના સંયોજનને પરિણામે ગરીબો અને સીમાન્તીકૃત જૂથો (vulnerable communities) માટે અનિશ્ચિતતા વધી છે, પરિણામે અસલામતી, કલંક (stigma) અને જીવનનિર્વાહમાં ભારે હાનિ ઊભાં થયાં છે. સરકારના કડક લોકડાઉનને લીધે ખેડૂતોએ અને શહેરોના અસંગઠિત કામદારોએ આવક ગુમાવી તેમ જ ભારતનાં શહેરોમાંથી સ્થળાંતરિત કામદારોની હિજરત પણ ઉઢ્ઢવી. દેશમાં અન્ય સ્થાનોએ લોકડાઉનનાં નિયંત્રણોની સાથે સાથે ગરમીનું મોજું, પૂર અને વાવાઝોડાં આવવાને લીધે આપત્તિ સામેના મજબૂત પ્રતિભાવમાં અવરોધો ઊભા કર્યાં. સાથે સાથે કોરોના મહામારીનું લઘુમતીઓને લક્ષ્યાંક બનાવવા માટે, અસંમતિને દબાવવા માટે અને બંધારણીય મૂલ્યોને નજરઅંદાજ કરવા માટે રાજકીયકરણ પણ થયું.

સારાંશ

- ભારતમાં કોરોના કોવિડ-19 એ તનાવ ગુણક તરીકે કામ કર્યું છે, અન્ન અને કૃષિ, પાણી અને સફાઈ, રોજગારી, દેવું, આરોગ્ય, મોસમ પરિવર્તન અને આપત્તિ સામેનો પ્રતિભાવ વગેરે ક્ષેત્રે પ્રવર્તમાન અનિશ્ચિતતાઓને વધુ તીવ્ર બનાવવાનું કામ કર્યું છે.
- કોવિડ-19ની અસરો વર્ગ, જ્ઞાતિ, સ્ત્રી-પુરુષ, જાતિ, ધર્મ અને વંશીય ધોરણે જુદી જુદી થવા પામી છે. મુખ્ય પ્રવાહના વિકાસના પ્રવાહમાં જેઓ મોટે ભાગે ‘અદૃશ્ય’ રહ્યાં છે તેવાં ભગવાન ભરોસે જીવતાં, સીમાન્તીકૃત અને લઘુમતી જૂથો પર આ અસરો વધુ તીવ્ર અનુભવાઈ છે.
- ભારતમાં લોકડાઉન ઉનાળા અને ચોમાસાના મહત્ત્વના ગાળા દરમ્યાન થયેલું, કે જ્યારે વાવાઝોડાં, પૂર અને ગરમીનાં મોજાંએ પણ અસહાય સમુદાયોને વિપરીત અસર કરેલી. બધા પ્રકારની અનિશ્ચિતતાઓ ભેગી થવાથી ઊભી થયેલી મુસીબતોનો સામનો આ સામૂહિક સંકટ સામે બાથ ભીડવાની તૈયારી સ્વરૂપે સરકાર, બિન-સરકારી સંગઠનો અને સામુદાયિક જૂથો કરે તે માટેની જરૂરિયાત ઊભી થઈ.
- કોરોના મહામારીની સામેના પ્રતિભાવ સ્વરૂપે ટૂંકા ગાળાનાં અને લાંબા ગાળાનાં એમ બંને પ્રકારનાં પગલાંની આવશ્યકતા રહે છે. ટૂંકા ગાળાનાં પગલાંમાં તત્કાળ રાહત અને રક્ષણ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે; અને લાંબા ગાળાનાં પગલાંમાં અન્ન, પાણી, આરોગ્ય, રોજગારી અને આશ્રયની પાયાની જરૂરિયાતોના અધિકારોની બાંધધરી મળે તે રીતે અસરકારક પ્રતિભાવ આપવામાં આવે તે જરૂરી હોય છે.

- ભારતનું કદ અને તેની વિવિધતા જોતાં એમ લાગે છે કે કદાચ રાષ્ટ્રીય વ્યૂહરચના કારગત ના પણ નીવડે. તેને બદલે, રાજ્યની સંસ્થાઓએ નીચેથી ઉપરનો અભિગમ અને સમુદાય-આધારિત મોડેલ અપનાવવાં જોઈએ; તથા અસરગ્રસ્ત પ્રદેશોમાં સામુદાયિક સંગઠનોને સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અસમાનતાઓને ધ્યાનમાં લઈને સ્થાનિક સંદર્ભ સાથે રાહતનાં પગલાં લેવા દેવાં જોઈએ.
- કોવિડ-19 અને ભવિષ્યમાં આવનારી મહામારીઓનો સામનો કરવા માટે સીમાન્તીકૃત જૂથોના અવાજ અને અનુભવોને આધારે સરકારની આપત્તિના સામનાની તૈયારીની વ્યૂહરચનાને આકાર મળવો જોઈએ, અને તેમાં નાગરિક સમાજની મજબૂત ભૂમિકા હોવી જોઈએ.
- અનૌપચારિક ક્ષેત્રના સ્થળાંતરિત કામદારો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વાપસીએ ગ્રામીણ પુનરુત્થાન માટે તક પેદા કરી છે. સરકારી રોકાણ અને રોજગાર બાંધધરીના કાર્યક્રમોને સામુદાયિક અસ્કામતોના નિર્માણ અને ગ્રામીણ અર્થતંત્રના કૃષિ પરના અવલંબનમાં ઘટાડા માટે પુનઃ લક્ષ્યાંકિત કરી શકાય.
- પુનરુત્થાન માટેની યોજનાઓ પ્રવર્તમાન અસમાનતાઓ અને ભેદભાવજનક રીતિઓ સામે તાકતી હોવી જોઈએ; અને જાહેર સેવાઓની પહોંચ વધે તથા માનવ અધિકારો સાર્વત્રિક બને તેવું ધ્યેય રાખતી હોવી જોઈએ.
- કોરોના મહામારી દરમ્યાન રાહત અને સામાજિક સલામતીનાં સરકારી પગલાંની નિષ્ફળતાએ એમ દર્શાવ્યું છે કે સાર્વત્રિક અને સ્થાનાન્તરણીય (Portable) જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા (Public Distribution System) સહિતની થોકબંધ સામાજિક રક્ષણની વ્યવસ્થાની જરૂર છે. તેમાં અમુક સ્થળના નિવાસની અનિવાર્યતા ના ગણાય તથા અન્ન, પાણી અને આશ્રયના અધિકારો સાર્વત્રિક હોય.
- કોરોના મહામારીનો ઉપયોગ સરકારી બાજનજર(surveillance)ને કાયદેસર વધારવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. લોકડાઉન અને મહામારીનો ઉપયોગ અસંમતિને દબાવવા, લોકશાહી મૂલ્યો અને માનવ અધિકારોને નજરઅંદાજ કરવા થયો છે. એ અગત્યનું છે કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને અસંમતિ વ્યક્ત કરવાના અધિકારનાં બંધારણીય મૂલ્યો બરકરાર રહે.

ભારતમાં કોવિડ-19

ભારતમાં કોવિડ-19નો પ્રથમ કેસ તા.30-01-2020ના રોજ દક્ષિણ ભારતમાં કેરળમાં દેખાયો હતો. રાષ્ટ્રવ્યાપી લોકડાઉન તા.25-03-2020ના રોજ જાહેર કરાયું હતું અને તેને લીધે 130 કરોડની વસ્તી તેનાં ઘરોમાં પૂરાઈ ગઈ હતી. લોકડાઉનનાં આરંભિક પગલાં શારીરિક અંતર જળવાય અને સામાજિક અલગાવ ઊભું થાય તે માટે કડક હતાં તેમ જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સ્થગિત કરી નાખવામાં આવી હતી. પરંતુ તે સમયે સૌથી વધુ અસરગ્રસ્ત લોકોને આર્થિક ટેકો પૂરો પાડવામાં સરકાર નિષ્ફળ ગઈ હતી.¹

સાવ ભગવાન ભરોસે જીવતાં, સીમાન્તીકૃત અને લઘુમતી જૂથોને આ અસરોનો અનુભવ કેવો થયો તે સમજવાનું મહત્ત્વનું છે. આ મહામારીએ જ્ઞાતિ, વર્ગ, ધર્મ, સ્ત્રી-પુરુષ અને શિક્ષણમાં પ્રવર્તમાન માળખાગત અસમાનતાઓ

ખુલ્લી કરી દીધી. કોરોના મહામારી અને તેને સંબંધિત અસહાયતાઓએ પાયાની આશ્રય, અન્ન, પાણી અને સફાઈની સામાજિક સલામતીના ભારતના તમામ નાગરિકોના સાર્વત્રિક આવરણ માટેની આવશ્યકતા છતી કરી છે.

સંચયિત અનિશ્ચિતતાઓ

અનૌપચારિક શહેરી જીવનનિર્વાહ

ભારતનાં શહેરો કેટલા પ્રમાણમાં અનૌપચારિક તેમ જ અનિયંત્રિત પ્રવૃત્તિઓ પર અવલંબિત છે તે લોકડાઉન હેઠળ પ્રકાશમાં આવ્યું.² આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સ્થગિત થઈ ગઈ તેને પરિણામે જેઓ ભારતની 50% જીડીપી પેદા કરે છે તેવા અનૌપચારિક ક્ષેત્રના કામદારોનો આવકનો પ્રવાહ થંભી ગયો. લોકડાઉનની અસરો ખાસ કરીને સ્થળાંતરિત મજૂરો^{3,4}, સફાઈ કામદારો⁵ અને sex workers⁶ જેવા લોકો પર વિશેષ રહી કે જેઓ રોજગારીમાં હતા. પરંતુ જેઓ ઔપચારિક કે સંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારી મેળવતા હતા તેમાંથી લગભગ 50 ટકાને લોકડાઉન દરમિયાન અડધો પગાર મળ્યો હતો કે પછી પગાર મળ્યો જ નહોતો.⁷

ગ્રામીણ જીવનનિર્વાહ

ગ્રામીણ ભારતમાં લોકડાઉનની સમયગાળામાં જ શિયાળુ પાકની લણણીની સમય હતો. ખેડૂતોને સંગ્રહ અને વિતરણની તથા નિકાસની સમસ્યાઓ નડી. કેટલાક ખેડૂતોએ તો તેમની જલ્દી નાશ પામે તેવી ચીજો અથવા પશુદાણ માટેનો વપરાયેલો પાક ફેંકી દીધો અને બીજા કેટલાકને પાકના સંગ્રહ માટે જગ્યા ભાડે આપવાની ફરજ પડે કારણ કે અન્યથા તે પાક બગડી જાય તેમ હતો.⁸ ઘણો પાક તો જીવનનિર્વાહ માટે જ હતો અને લોકડાઉન દરમિયાન ખોરાકી ચીજોના પુરવઠામાં જે તંગી ઊભી થઈ હતી તે દૂર કરવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થયો.⁹

લોકડાઉનને પરિણામે ઉનાળુ પાકના વાવેતર ઉપર પણ વિપરીત અસર કરી અને તેમાં વિક્ષેપ ઊભો કર્યો હતો. ઉપરાંત, મજૂરોની અને કૃષિગત સાધનોની અછતને લીધે પરિસ્થિતિ વધારે વણસી હતી.

મોસમ પરિવર્તન, કુદરતી આપત્તિઓ અને કોવિડ-19

કોરોના મહામારીની સાથે સાથે પશ્ચિમ બંગાળ અને ઓડિશામાં¹⁰ એમ્ફાન અને મહારાષ્ટ્રમાં¹¹ નિસર્ગ વાવાઝોડું આવ્યું, પૂર^{12,13} આવ્યાં તથા દુકાળ અને ગરમીનાં મોજાં જેવા કુદરતી આઘાતો આવ્યા અને તેથી તનાવ ઊભો થયો. અનિશ્ચિતતાઓ આ રીતે સંચયિત થવાને લીધે કોરોના મહામારી અને કુદરતી આપત્તિઓ બંને સામેના તત્કાળ પ્રતિભાવમાં વિક્ષેપ ઊભો થયો, પરંતુ તેની સામાજિક અને પર્યાવરણીય વ્યવસ્થાઓ પર લાંબા ગાળાની અસરો જન્મી.^{14,15} જો ભવિષ્ય તરફ નજર કરીએ તો, આપત્તિનું જોખમ ઘટાડવા માટેની તક ઊભી થઈ છે અને

મોસમ પરિવર્તનને ખાળવા માટે ભારતે કોરોના મહામારી સામે જે પ્રતિભાવ આપ્યો તેમાંથી પદાર્થપાઠ મળી શકે તેમ છે અને તે સામસામે શીખ આપી શકે તેમ છે.

અસહાય સમુદાયો

કોરોના મહામારીએ વધુ સીમાન્તીકરણ અને સામાજિક કલંક પેદા કર્યા છે. લોકડાઉનની અસર સમાજમાં જેઓ સીમાન્તીકૃત અને અસહાય વર્ગો હતા તેમને વધારે તીવ્ર રીતે થઈ છે અને તેમાંના ઘણા લોકોને કોરોના વાયરસને લીધે સામાજિક રીતે કલંક લાગ્યું હોવાનો અનુભવ થયો છે. અર્થતંત્ર સંકોચાતું હોય તેવા માહોલમાં સીમાન્તીકૃત જૂથો માટે રોજગારી શોધવાનું અને જાળવવાનું ભારે મુશ્કેલ બની ગયું હતું, તેમ જ રાહત અને આરોગ્ય સંભાળ મેળવવાનું પણ કઠિન બન્યું હતું. આર્થિક ગતિવિધિમાં જોરદાર ઘટાડો થયો તેથી નિષ્ણાતો એવો અંદાજ મૂકે છે કે જે 10 કરોડ લોકો ગરીબીની રેખાની સહેજ જ ઉપર હતા તેઓ ગરીબીની રેખાની નીચે ધકેલાઈ ગયા છે.¹⁶

સરકારી રાહતની મર્યાદાઓ

કોરોના મહામારીની અસરના નિવારણ માટે ભારત સરકારે ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા પરિવારોને અનાજ, કઠોળ અને વિનામૂલ્યે રાંધણ ગેસ સહિતની વસ્તુઓના સ્વરૂપમાં રાહત પૂરી પાડી હતી. જે મહિલાઓની નોંધણી PMJDY નાણાકીય સમાવેશ કાર્યક્રમ હેઠળ થઈ હતી તેમનાં ખાતાંમાં રોકડ રકમો જમા કરાવવામાં આવી હતી. વિધવાઓ, પેન્શનરો અને વિકલાંગ લોકોને પણ ઉચ્ચક રકમ અને પેન્શનની આગોતરી ચુકવણી કરવામાં આવી હતી.

જો કે, આ રાહત મેળવવામાં ઘણાને મુસીબત પડી હતી. કેટલાક લાભ એમને જ મળતા હતા કે જેમની પાસે રેશન કાર્ડ, આધાર કાર્ડ અથવા બેંકમાં ખાતું ચાલુ હોય તેમને જ મળતાં હતા. જે પરિવારો બાકી રહી જતા હતા તેમને માટે પોતાની બચતની વપરાશ કરવી કે પછી પૈસા ઉછીના લેવા એ બે વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની થતી હતી. આ પડકારોનો સામનો કરવા માટે સરકારે આ લાભો બધાને મળે તે માટેની પહોંચ વ્યવસ્થા વધારવી જોઈએ. રાજસ્થાન અને તામિલનાડુમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારની ખાતરીની યોજનામાં જેમ રોકડ રકમ આપવામાં આવી અને તેમાં સુરક્ષા રાખી તથા વધુ કર્મચારીઓને કામે લગાડવામાં આવ્યા તે રીતે આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકાય.¹⁷

વતન પરત ફરતા અનૌપચારિક કામદારો

લોકડાઉનને પરિણામે શહેરી જીવનનિર્વાહ વ્યવસ્થા ભાંગી પડી તેથી આશરે 2.2થી 2.5 કરોડ આંતરરાજ્ય સ્થળાંતરિત કામદારો માર્ચ અને એપ્રિલ દરમિયાન ભારતનાં શહેરોમાંથી પોતાનાં રાજ્યોમાં પોતાનાં વતન ગામ

તરફ રવાના થયા હતા.¹⁸ લોકડાઉનની શી અસર થશે તેનો ભારત સરકાર દ્વારા સહેજ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો અને સરકાર આ સામૂહિક સ્થળાંતર મુદ્દે સહેજ પણ તૈયાર નહોતી.¹⁹ સ્થળાંતરિત કામદારો માટેની હેલ્પલાઇન પર 1,00,000 કોલ આવ્યા હતા અને રાજ્યો અને તથા બિન-સરકારી સંગઠનોએ 38000 જેટલી રાહત છાવણીઓ ઊભી કરી હતી.

શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલયે નગરો, શહેરો અને રાજ્યોમાંથી સ્થળાંતરિત કામદારોનો પ્રવાહ કઈ તરફ છે તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈતું હતું અને આવા આંતરરાજ્ય સ્થળાંતરિત કામદારોને ટેકો પૂરો પડવો જોઈતો હતો. રાજ્ય સરકારોએ આંતરરાજ્ય સ્થળાંતરિત કામદાર ધારા-1979નો વધુ સારી રીતે અમલ કરવો જોઈએ. તેમાં અસહાય આંતરરાજ્ય સ્થળાંતરિત કામદારોને રક્ષણ પૂરું પડવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ પગલાંથી દેશના વિવિધ ભાગોમાં શ્રમિકોને કામે રાખવાની કામગીરીમાં પણ સરકારને સહાય મળી શકે.

લઘુમતી જૂથોને માથે સામાજિક કલંક

ભારતમાં કોરોના મહામારીએ સામાજિક સંબંધોને સંકોચાતા જોયા છે, ઘણી વાર તે લઘુમતી જૂથોને ભોગે થયું છે. દલિતો તેમના સામાજિક દરજ્જાને લીધે આ મહામારીમાં આવા સામાજિક સંકોચનમાં મોખરે હતા અને તેમણે વધુ જોખમ વહોર્યું હતું.²⁰ ઇસ્લામી મિશનરી સંપ્રદાય તબલીઘી જમાતના સભ્યોમાં કોરોના વાયરસનો ચેપ વહેલો લાગ્યો હતો^{21,22} તેથી તેને પ્રસાર માધ્યમોમાં ભારે પ્રસિદ્ધિ મળી હતી. કોરોનાના ફેલાવા માટે તે ચાવીરૂપ પરિબલ ગણવામાં આવ્યું અને તેથી મુસ્લિમોને સામાજિક કલંક લાગ્યું હતું. તેને પરિણામે મુસ્લિમોમાં કેટલાક આપઘાત થયા, મસ્જિદો અને ટ્રક ચાલકો પર હુમલા થયા અને મુસ્લિમોની માલિકીના ધંધાઓનો બહિષ્કાર પણ થયો.^{23,24} ²⁵ આંતરરાજ્ય સ્થળાંતરિત કામદારો વતનમાં પરત ફરી રહ્યા હતા તો તેમને પણ તેઓ કોરોના વાયરસનો સંભવિત ફેલાવો કરશે એમ માનવામાં આવ્યું. દિલ્હી અને અન્ય શહેરોમાંથી જેઓ ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારમાં પરત આવ્યાં હતા તેમણે સાવચેતી સ્વરૂપના 14 દિવસના અલગ રહેવાના ગાળા ઉપરાંત સામાજિક બહિષ્કારનો સામનો પણ કરવો પડ્યો હતો.^{26,27}

સુરક્ષા અને રક્ષણ પૂરું પાડવામાં ભારત સરકાર નિષ્ફળ ગઈ તેથી હવે રાહત, હાનિનું વળતર તેમ જ વધુ આર્થિક પ્રોત્સાહનના વહીવટમાં આંતર્રાષ્ટ્રીય અને માનવ અધિકાર સંગઠનોની ભૂમિકા ઊભી થાય છે.

મહિલાઓ પરની અસર

મોટે ભાગે અસંગઠિત કે અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં રોજગારી મેળવનારી મહિલાઓની અને શ્રમ દળમાં જેમની ગેરહાજરી છે તેવી મહિલાઓની સત્તાવાર આંકડામાં ગણતરી થાય તેવી સંભાવના ઓછી છે.²⁸ જો કે, લોકડાઉન દરમિયાન પુરુષો કરતાં વધુ તો મહિલાઓએ રોજગારી ગુમાવી છે. લોકડાઉન પહેલાં જે મહિલાઓને રોજગારી મળતી હતી તેમને લોકડાઉન પછી રોજગારી મળે તેવી સંભાવના 20 ટકા કિસ્સામાં ઘટી ગઈ હતી.²⁹ લોકડાઉનને

પરિણામે એવી ગ્રામીણ મહિલાઓની આવકનું ધોવાણ થયું કે જેમને ઉનાળાના મંદ સમયગાળા દરમ્યાન ખેતીકામ મળતું હતું કે પછી વેતન રોજગારી મળતી હતી.³⁰

આરોગ્ય ક્ષેત્રે કામ કરતા સામુદાયિક કાર્યકરો અને અન્ય કાર્યકરોને કોરોના મહામારીની સારવાર માટે ખસેડવામાં આવ્યા તેથી મહિલાઓ અને બાળકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય પર આવી પડી હતી. મહિલાઓના જીવનનિર્વાહનું મહત્ત્વ સ્વીકારાવું જોઈએ અને સહાય તથા નાણાકીય ટેકાની વ્યવસ્થામાં તેમને પ્રાથમિકતા અપાવી જોઈએ.

પુનરુત્થાન અને પરિવર્તન માટેના માર્ગો

રાહતનાં પગલાં વિશેની પહોંચ અસમાન હોય છે એટલે કોરોના મહામારીમાંથી પુનરુત્થાનની પ્રક્રિયા પસંદગીયુક્ત અને અસમાન રહી છે અને અમુક જૂથોને માટે જ લાભકર્તા રહી છે, અને તેને પરિણામે અસમાનતાની ખાઈ વધુ ઊંડી બની છે. સરકારની કામગીરી ખામીયુક્ત રહી છે અને તેથી તે વધુ સાવધાનીપૂર્વકની અને વધુ સ્વીકાર્ય બને તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની જરૂર છે. અન્ન અને અન્ય આવશ્યક સેવાઓના વિતરણ માટે તેમ જ પરીક્ષણ, માહિતીની પ્રાપ્તિ, અલગાવ અને સારવાર માટેની જાહેર આરોગ્ય વ્યવસ્થા માટે ભારતમાં રાજ્યો અને જિલ્લાઓને લવચીક, સર્વસમાવેશી અને વિકેન્દ્રિત વ્યૂહરચના વિકસાવવા માટે સંસાધનો પૂરાં પાડવામાં આવે તે મહત્ત્વનું છે.

નીચેથી ઉપરના અભિગમ સાથે અને સામૂહિક કાર્ય દ્વારા ગ્રામ વિસ્તારોમાં પુનરુત્થાન

સરકારના રાહત ખર્ચમાં ગામડાં પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું તેથી અને ઉનાળુ વાવેતર વહેલું શરૂ થયું તેને લીધે લોકડાઉન બાદ ગ્રામ વિસ્તારોમાં માંગમાં જોરદાર ઉછાળો આવ્યો હતો. ગામડાંમાં કામ હજાર નહોતું તેથી ગામડાંમાંથી શહેરો તરફ પરત ફરવાનું સ્વાભાવિક બન્યું હતું, તેમ છતાં લાંબા અંતરના સ્થળાંતરને હવે જોખમી ગણવામાં આવે છે, અને તેથી કદાચ એક રાજ્યની અંદર જ થતા સ્થળાંતરમાં વધારો થાય એમ બને.^{31,32}

જો કે, શ્રમના આ પુરવઠાની આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની તકો છે, બિન-કૃષિ ક્ષેત્રોને પ્રોત્સાહન આપીને તેનાથી ગ્રામીણ માળખાગત સવલતોનું સમારકામ થઈ શકે છે અને તેને આધુનિક બનાવી શકાય તેમ છે.³³ ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ કે વિકેતાઓ વચ્ચેનો વિશ્વાસ એક પછી એક આવેલા લોકડાઉનને પરિણામે તૂટી ગયો છતાં ભારતમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની ઘરેલૂ માંગ મજબૂત રહે છે. ગ્રામીણ ઉત્પાદકોને માટે પુરવઠાની સંકલ મજબૂત થાય અને તેમણે ધિરાણ મળે તો મૂડીરોકાણ થાય અને તો ધંધાકીય સંબંધો પુનઃસ્થાપિત થવામાં મદદ મળે.

મનરેગા અને રોજગાર બાંધધરી કાર્યક્રમો

કોરોના મહામારી પછીના સમયગાળામાં રાહત પૂરી પાડવા માટેની એક તક મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય રોજગાર બાંધધરી ધારા(MGNREGA-મનરેગા) મારફત મળી શકે તેમ છે, કે જેણે લોકોપયોગી અસ્કામતોના સર્જન દ્વારા લોકોને ગરીબીમાંથી બહાર કાઢવામાં સહાય કરી છે.³⁴ મનરેગા સરકાર માટે લાંબા ગાળાના પડકારોને પહોંચી વળવા માટેના કલ્યાણલક્ષી કાર્યક્રમના નિર્માણમાં સરકારને એક પાયો પૂરો પાડે છે. સ્થાનિક મજૂરો અને ખાસ કરીને ભૂમિહીન મજૂરોને ખેતીકામ તથા માસ્ક અને સેનિટાઈઝરના ઉત્પાદનમાં રોકી શકાય અથવા સ્થાનિક બેંકો અને યુકવણીનાં માળખાંમાં સ્ટાફ તરીકે તેમણે કામ આપી શકાય.³⁵

સામાજિક રક્ષણ મજબૂત બનાવવું

પ્રવર્તમાન સરકારી સુરક્ષા જાળ મુખ્યત્વે ભારતના ગ્રામીણ ગરીબો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને શહેરી વિસ્તારોનાં ખાસ કરીને અસહાય જૂથોને અવગણે છે. સ્થળાંતરિત કામદારોની હીજરતે સ્થિર નિવાસ અને અસ્થાનાન્તરણીય લાભ-અધિકારો પર આધારિત સામાજિક રક્ષણની માળખાગત વ્યવસ્થાની નબળાઈ દર્શાવી દીધી. સાર્વત્રિક લાભ-અધિકારોની વ્યવસ્થા હોત તો સ્થળાંતરિત કામદારો શહેરોમાં જ રહ્યા હોત અને લોકડાઉન દરમ્યાન જે રોજગારવિહીનતા પેદા થઈ તેમાં પણ જીવનનિર્વાહ ટકાવી શક્યા હોત.³⁶ આવી કોઈ સુરક્ષા જાળ વિના કોરોના મહામારીના વધારાના દબાણને પરિણામે આ જૂથોના સભ્યો દેવાંની જાળમાં ફસાઈ જાય તેવી સંભાવના રહે છે. નાગરિકો અન્ન, પાણી અને આવાસ જેવી પાયાની સવલતો પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બને તેવાં પગલાં ભરીને તેમ જ આરોગ્ય સંભાળ, શિક્ષણ અને બેન્કિંગની માળખાગત સવલતો તેમણે માટે સુનિશ્ચિત કરીને આ પરિસ્થિતિ ઊભી થતી ટાળી શકાય તેમ છે.³⁷

ઉત્તરદાયિત્વ અને વિશ્વાસમાં સુધારો

લોકડાઉન દરમ્યાન સરકારે નાગરિક સમાજનાં સંગઠનો સાથે સહકાર સાધવાની તૈયારી બતાવી નહિ તેમ જ તેની પાસે તેની ક્ષમતા પણ નહોતી. ભવિષ્યમાં આવનારી સંભવિત મહામારીઓનો પ્રતિકાર કરવા અને અસરકારક રીતે સંકલન કરવા માટે શાસનની વ્યવસ્થા વધુ પારદર્શક, ઉત્તરદાયી અને ખુલ્લી બનાવવી જોઈએ કે જે નાગરિક સમાજનાં જૂથો અને માનવતાવાદી જૂથો અને વિકાસલક્ષી સંગઠનોને પણ એ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરે.

સીમાન્તીકૃત જૂથો અને નાગરિક સમાજના અવાજો અને અનુભવોને સરકારી પ્રતિભાવની તૈયારીને આકાર આપવામાં સામેલ કરવાની આવશ્યકતા છે. નીચેથી ઉપરનો અભિગમ ધરાવતું સમુદાય-આધારિત મોડેલ વધુ ઝડપી અને સુદૃઢ પુનરુત્થાન માટે મહત્ત્વનું બની શકે છે, અને તે મહામારીથી અસરગ્રસ્ત વિસ્તારો અને લોકોમાં કાર્ય કરતાં સંગઠનો તથા સત્તાવાળાઓને સમુદાયની જરૂરિયાતો અનુસાર ફેરફારક્ષમતા સાથે રાહતનાં પગલાં ભરવા માટે સક્ષમ બનાવી શકે છે.

REFERENCES

- ¹ Ray, D., & Subramanian, S. (2020). *India's Lockdown: An Interim Report* (NBER Working Paper No. 27282; p. 70). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w27282>
- ² Arvind, J., & Govindarajan, V. (2020, April 10). *Coronavirus: India's lockdown has led to chaos because the government misunderstood how cities work*. Scroll.in. <https://scroll.in/article/958140/coronavirus-indias-lockdown-has-led-to-chaos-because-the-government-misunderstood-how-cities-work>
- ³ Stranded Workers Action Network. (2020). *32 Days and Counting: COVID-19 Lockdown, Migrant Workers, and the Inadequacy of Welfare Measures in India* (p. 46). Stranded Workers Action Network. https://covid19socialsecurity.files.wordpress.com/2020/05/32-days-and-counting_swan.pdf
- ⁴ Stranded Workers Action Network. (2020, June 5). *To Leave or Not to Leave: Lockdown, Migrant Workers, and Their Journeys Home* (p. 78). Stranded Workers Action Network. <http://strandedworkers.in/wp-content/uploads/2020/06/SWAN-Report05062020-1.pdf>
- ⁵ Singh, K., & Somani, P. (2020, September). *Health, Safety and Social Security Challenges of Sanitation Workers during the COVID-19 Pandemic in India* (p. 28). Urban Management Centre and WaterAid India. <https://washmatters.wateraid.org/sites/g/files/jkxoof256/files/health-safety-and-social-security-challenges-of-sanitation-workers-during-the-covid-19-pandemic-in-india.pdf>
- ⁶ Tripathi, P. (2020, August 1). Social Distancing and Sex Workers in India. *Economic & Political Weekly* 55 (31), 21-23. <https://www.epw.in/journal/2020/31/commentary/social-distancing-and-sex-workers-india.html>
- ⁷ Lahoti, R., Basole, A., Abraham, R., Kesar, S., & Nath, P. (2020, May 27). *Hunger Grows as India's Lockdown Kills Jobs*. The India Forum. <https://www.theindiaforum.in/article/hunger-grows-india-s-lockdown-kills-jobs>
- ⁸ Jadhav, R., Bhardwaj, M., & Thukral, N. (2020, April 1). *Coronavirus lockdown leaves no-one to harvest India's crops*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-india-harvests-idUSKBN21J4Z3>
- ⁹ Kesar, S., Abraham, R., Lahoti, R., Nath, P., & Basole, A. (2020). *Pandemic, informality, and vulnerability: Impact of COVID-19 on livelihoods in India* (CSE Working Paper No. 2020-01). Centre for Sustainable Employment, Azim Premji University. https://cse.azimpremjiuniversity.edu.in/wp-content/uploads/2020/06/Kesar_et_al_Pandemic_Informality_Vulnerability.pdf
- ¹⁰ Das, M. (2020, May 19). With PPE kits and masks, Mamata govt gets ready to face "super cyclone" Amphan. *ThePrint*. <https://theprint.in/india/with-ppe-kits-and-masks-mamata-govt-gets-ready-to-face-super-cyclone-amphan/425140/>
- ¹¹ Johari, A. (2020, June 2). *As Cyclone Nisarga approaches Mumbai, areas hit by Covid-19 are bracing for the worst*. Scroll.in. <https://scroll.in/article/963613/as-cyclone-nisarga-approaches-mumbai-areas-hit-by-covid-19-are-bracing-for-the-worst>
- ¹² Chakrabarti, A., & Longkumer, Y. (2020, June 26). Covid hit first, then floods—How Assam's Goalpara handled both with "no time to prepare." *ThePrint*. <https://theprint.in/india/covid-hit-first-then-floods-how-assams-goalpara-handled-both-with-no-time-to-prepare/448367/>

-
- ¹³ Prasad, E., & Choudhury, N. (2020, May 28). *Is North Bihar prepared for the overlapping challenge of COVID-19 and the annual floods?* GaonConnection. <https://en.gaonconnection.com/is-north-bihar-prepared-for-the-overlapping-challenge-of-covid-19-and-the-annual-floods/>
- ¹⁴ Phillips, C. A., Caldas, A., Cleetus, R., Dahl, K. A., Declet-Barreto, J., Licker, R., Merner, L. D., Ortiz-Partida, J. P., Phelan, A. L., Spanger-Siegfried, E., Talati, S., Trisos, C. H., & Carlson, C. J. (2020). Compound climate risks in the COVID-19 pandemic. *Nature Climate Change*, *10*(7), 586–588. <https://doi.org/10.1038/s41558-020-0804-2>
- ¹⁵ Srivastava, S., Mehta, L., & Bose, S. (2020, June 25). *A “natural disaster” on top of a pandemic – preparedness in the face of cascading uncertainties*. Institute of Development Studies. <https://www.ids.ac.uk/opinions/a-natural-disaster-on-top-of-a-pandemic-preparedness-in-the-face-of-cascading-uncertainties/>
- ¹⁶ Perrigo, B., & Thirani Bagri, N. (2020, August 19). *How a Deepening Coronavirus Crisis Is Reshaping India*. Time. <https://time.com/5880585/india-coronavirus-impact/>
- ¹⁷ Khera, R. (2020, May 25). *Why cash can save the rural jobs scheme*. Livemint. <https://www.livemint.com/news/india/why-cash-can-save-the-rural-jobs-scheme-11590421706597.html>
- ¹⁸ Chishti, S. (2020, June 8). Explained: How many migrant workers displaced? A range of estimates. *The Indian Express*. <https://indianexpress.com/article/explained/coronavirus-how-many-migrant-workers-displaced-a-range-of-estimates-6447840/>
- ¹⁹ Baxi, U. (2020, June 11). *Exodus Constitutionalism*. The India Forum. <https://www.theindiaforum.in/article/exodus-constitutionalism>
- ²⁰ Ganguly, S. (2020, June 2). *India’s coronavirus pandemic shines a light on the curse of caste*. The Conversation. <http://theconversation.com/indias-coronavirus-pandemic-shines-a-light-on-the-curse-of-caste-139550>
- ²¹ Ali, A. (2020, April 1). *Coronavirus was a test of secular nationalism. Then Tablighi Jamaat became the scapegoat*. ThePrint. <https://theprint.in/opinion/coronavirus-test-of-secular-nationalism-tablighi-jamaat-became-scapegoat/392764/>
- ²² Razzack, A., & Alvi, M., F. (2020, July 21). *Communalism and COVID-19 have changed the classroom for Indian Muslim children*. The Wire. <https://thewire.in/education/covid-19-communalism-kaa-anti-muslim-school-reopen>
- ²³ Mander, H. (2020, April 13). *The Coronavirus Has Morphed Into an Anti-Muslim Virus*. The Wire. <https://thewire.in/communalism/coronavirus-anti-muslim-propaganda-india>
- ²⁴ Bera, S. (2020, May 7). *Money for nothing, pumpkins for free*. Livemint. <https://www.livemint.com/industry/agriculture/money-for-nothing-pumpkins-for-free-11588863832315.html>
- ²⁵ Vardaraj, A., & Prateek, G. (2020, April 27). *The challenges faced by rural India during the lockdown*. Asiaville. <https://www.asiavillenews.com/article/the-challenges-faced-by-rural-india-during-the-lockdown-41594>

²⁶ Mishra, D. (2020, March 31). 'No one wants to go near them'—Returning migrant workers in Bihar face social boycott. *ThePrint*. <https://theprint.in/india/no-one-wants-to-go-near-them-returning-migrant-workers-in-bihar-face-social-boycott/392081/>

²⁷ Kumar, C., & Mohanty, D. (2020, May 10). *Migrant workers battle stigma, bias back home*. Hindustan Times. <https://www.hindustantimes.com/india-news/migrant-workers-battle-stigma-bias-back-home/story-0uuRSEZfoickVOrPU2agGL.html>

²⁸ Priyadarshini, A., & Chaudhury, S. (2020). The Return of Bihari Migrants after the COVID-19 Lockdown. In R. Samaddar (Ed.), *Borders of an Epidemic: COVID-19 and Migrant Workers* (pp. 66–75). Mahanirban Calcutta Research Group. http://www.mcrg.ac.in/RLS_Migration_2020/COVID-19.pdf

²⁹ Deshpande, A. (2020). *The Covid-19 Pandemic and Lockdown: First Effects on Gender Gaps in Employment and Domestic Work in India* (No. 30; Discussion Paper Series in Economics, p. 21). Ashoka University. <ftp://52.172.205.73/ash/wpaper/paper30.pdf>

³⁰ Kulkarni, S., Harshe, P., Satpute, S., & Bhat, S. (2020). *Unlocking the Crisis: Understanding impacts of COVID-19 and subsequent lockdown on single women farmers of Maharashtra* (p. 35). MAKAM. <https://aidindia.org/wp-content/uploads/2020/06/Unlocking-the-crisis-english-final-report210620.pdf>

³¹ Deshingkar, P. (2020, May 18). *Why India's migrants deserve a better deal*. Livemint. <https://www.livemint.com/news/india/why-india-s-migrants-deserve-a-better-deal-11589818749274.html>

³² Rajan, I. (2020, May 19). *Interview: 'Migrant labourers now have an opportunity to punish their employers'* (H. Pullanoor, Interviewer) [Quartz India interview]. <https://qz.com/india/1858209/covid-19-lockdown-exposes-indias-looming-migrant-refugee-crisis/>

³³ SV, P., & Reddy, S. A. (2020, May 21). *Does Karnataka's rural economy have space for returning migrant workers?* [Text]. Scroll.in. <https://scroll.in/article/961973/does-karnatakas-rural-economy-have-space-for-returning-migrant-workers>

³⁴ Narayanan, S. (2020, March 17). *The Continuing Relevance of MGNREGA*. The India Forum. <https://www.theindiaforum.in/article/continuing-relevance-mgnrega>

³⁵ Seshan, K., & Biswas, A. (2020, May 5). *Transforming lives in the Covid-19 context: MGNREGS and its potential*. India Water Portal. <https://www.indiawaterportal.org/articles/transforming-lives-covid-19-context-mgnregs-and-its-potential>

³⁶ Muralidharan, K. (2020, June 10). *A post-Covid-19 social protection architecture for India*. Hindustan Times. <https://www.hindustantimes.com/analysis/a-post-covid-19-social-protection-architecture-for-india/story-Bct1POzFojnKloCkHTsv9H.html>

³⁷ Bhatt, E. R. (2020, May 6). *How do we build a society less susceptible to debt, disease, devastation?* *The Indian Express*. <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/india-covid-19-pandemic-healthcare-banki-essential-supply-system-ela-r-bhatt-6395643/>

ADDITIONAL RESOURCES

TAPESTRY—Transformation as Praxis: Exploring Socially Just and Transdisciplinary Pathways to Sustainability in Marginal Environments. STEPS Centre, University of Sussex. <https://steps-centre.org/project/tapestry/>

Indian Scientists' Response to COVID-19 (ISRC). <https://indscicov.in/>

Collaboration/COVID Action Support Team (CoAST) India. India Observatory. <https://dp.observatory.org.in/content/migration-route-covid-19>

CPR ThoughtSpace. Centre for Policy Research, New Delhi, India. <https://casi.sas.upenn.edu/iit/covid-19>

In Response to Corona Times. VikalpSangam, India. <https://vscoronatimes.blogspot.com/>

Conversations during lockdown & beyond. Centre for Financial Accountability, India. <https://www.cenfa.org/webinar-solidarity-series/>

ऋणस्वीकार

અમે ડી. પાર્થસારથી(IIT-B); સીમા કુલકર્ણી(SOPPECOM and MAKAAAM, India); અમિતા ભીડે(TISS, India), ગીર્ત દે નેવે(University of Sussex, UK) અને SSHAPના સભ્યોના તેમનાં મંતવ્યો અને સમીક્ષા બદલ આભાર માનીએ છીએ.

CONTACT

If you have a direct request concerning the response to COVID-19, regarding a brief, tools, additional technical expertise or remote analysis, or should you like to be considered for the network of advisers, please contact the Social Science in Humanitarian Action Platform by emailing Annie Lowden (a.lowden@ids.ac.uk) or Olivia Tulloch (oliviattulloch@anthrologica.com). Key Platform liaison points include: UNICEF (nnaqvi@unicef.org); IFRC (ombretta.baggio@ifrc.org); and GOARN Research Social Science Group (nina.gobat@phc.ox.ac.uk).

The Social Science in Humanitarian Action is a partnership between the Institute of Development Studies, Anthrologica and the London School of Hygiene and Tropical Medicine. This work was supported by the UK Foreign, Commonwealth and Development Office and Wellcome Grant Number 219169/Z/19/Z. The opinions expressed

are those of the authors and do not necessarily reflect the views or policies of IDS, Anthrologica, LSHTM, Wellcome Trust or the UK government.

Suggested citation: Pickard, J., Srivastava, S., Bhatt, M. and Mehta, L. (2020) In-Focus: COVID-19, Uncertainty, Vulnerability and Recovery in India, Brighton: Social Science in Humanitarian Action (SSHAP) DOI: [10.19088/SSHAP.2021.011](https://doi.org/10.19088/SSHAP.2021.011)

Published November 2020

© Institute of Development Studies 2020

This is an Open Access paper distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original authors and source are credited and any modifications or adaptations are indicated. <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>